

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИКА

ГЛАВА 1.1. ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Герасимова Е.М., д. філос. н., професор,
*професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти
та соціальної політики НПУ імені М.П. Драгоманова*

&1. Теоретико-методологічні засади формування економічної культури соціального захисту в умовах розгортання глобалізованого світу

На початку глибинних економічних трансформаційних змін в Україні політичною елітою був проголошений курс на всебічний розвиток соціально-економічної демократії, який, задекларувавши найгуманніші соціальні цілі господарського процесу сучасної цивілізації, пропагував інноваційний розвиток продуктивних сил, економіко-господарське розкріпачення особи, плюралізм у системі відносин власності тощо. Але прагнення миттєво створити сучасну цивілізаційну модель економічної культури, перескочивши з системи загального тоталітаризму, яка охоплювала всі сфери суспільства, до демократії європейського зразка, є дотепер цілковитою ілюзією. У механізмі ринкових перетворень в Україні не завжди враховувалося те положення, що економічні реформи є тільки інструментарієм для реалізації гуманітарних завдань соціального поступу, критерієм якого в державі є розвиток комфортних економіко-господарських засад стабільного матеріального існування людини, її соціальна захищеність та відчуття соціальної справедливості у суспільстві. «Чуття справедливості потрібне окремій державі у трьох її завданнях: при заснуванні демократії, в її інституційному та законодавчому розвитку і для дій у межах функціонування інституцій і законів» [5, с. 315], - такий підхід повністю імпонує внутрішньому суперечливому стану українського суспільства. Сьогодні реальна ситуація майнової диференціації, злиденність достатньо великої частини населення країни, відсутність стабільності в економічно-господарській сфері

заперечує проголошені соціально-економічні ідеали та визначає не тільки антидемократичний вектор українських економічних реформ, а й викликає масове соціальне обурення більшості верств населення відчуттям такої несправедливості по відношенню до себе з боку держави і суспільства.

Формування специфіки розуміння суспільствознавчої проблеми економічної справедливості належить Аристотелю [1, с. 311]. Він формує традицію поділу справедливості на два види: перша – це розподільча або дистрибутивна, вона пов'язана з розподіленням всіх матеріальних благ між членами будь-якого спільноти, причому справедливість полягає в тому, щоб обмежена кількість благ розподілялася пропорційно заслугам перед даним суспільством; другий вид пов'язаний з процесом обміну і справедливість має урівнювати сторони, що приймають участь в обміні, причому тут поважність особи не приймається до уваги. Аристотель також першим пропонує вільні умови складання договору, але визначає наявність в ньому справедливих положень, тим самим він закладає основи економічної теорії справедливої ціни.

В умовах сучасного розгортання глобалізованого світу зростає значення і визнання міждисциплінарних досліджень проблеми впливу ціннісно-світоглядних пріоритетів як індивідуального, так і суспільного характеру на процес соціально-економічного поступу цивілізації. Сьогодні важливою орієнтацією аналітичних досліджень моральності економіко-господарської системи є їх звільнення від механічної моделі використання її норм у системі економічного сцієнтизму та створення нових структурних ознак, які відповідають вимогам сучасного інформаційного суспільства. Такі підходи знаходять своє відображення в роботах таких західних філософів, як Дж. Ролз, Д. Белл, Ф. Хайек, П. Фейєрабенд, Дж. Сорос, Р. Нозік, П. Козловски. Базовими для даного дослідження стали праці теоретико-методологічного рівня таких відомих українських філософів як Андрущенко В.П., Кримський С. Б., Михальченко М.І., Попович М.В., Тополь О.В., Ярошенко А. та багатьох інших.

Зазначене направлення становить науковий інтерес для багатьох українських вчених-економістів, які безпосередньо займаються проблемами історії економічної думки України та звернули при цьому увагу на вплив соціально-гуманітарних засад на розвиток економічного знання, наприклад, праці Арутюнова В.Л., Злупка С.М., Леоненка П.М., Мазараки А.А., Мочерного С.В.; у роботах таких авторів як Герасимчук А.А., Росовецький С.К., Тимошенко З.І. та

деяких інших на основі аналізу східнослов'янських літературних пам'яток робиться спроба осмислити господарський досвід наших пращурів з урахуванням впливу морально-ціннісних положень і практик.

У процесі звернення до вітчизняної філософської традиції зазначеної проблеми було з'ясовано, що проблематика соціальної захищеності та економічної справедливості розглядається в контексті соціально-філософського аналізу взаємовпливу християнської й економічної культур Київської Русі у найбільш відомих пам'ятках економічної думки, таких як «Правда Руська», котра засвідчила наявність першої вітчизняної соціальної платформи та економічне «моління» Данила Заточеника; подальший аналіз особливостей розвитку економічних моральних принципів спостерігається у світоглядних підходах С. Оріховського-Роксолана, І. Вишенського, П. Могили, Л. Барановича, «економічних гріхах» І. Гізеля, в економічній етиці Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та багатьох інших українських мислителів різних історичних епох.

У сучасній науці існує цілий ряд теоретичних підходів до вирішення соціальних проблем: структурно-функціональний, конфліктологічний, психодинамічний, ситуаційний та інші. Особливо активно в останні десятиліття розвивається конструкціоністський підхід до соціальних проблем (Дж. Кітсьюз, Дж. Бест, Дж. Холстайн), коли їх розглядають не як загрозливі суспільству об'єктивні умови, а як діяльність індивідів і груп, що звертають увагу до цих обставин при потребі ефективних змін соціальних й індивідуальних ситуацій. Даний теоретичний підхід до соціальних проблем представляється кращим в області соціальної роботи, тому що увага в ньому зосереджена безпосередньо на природі соціальних проблем і на зацікавленості людей в їх вирішенні: «Основне завдання соціальної роботи в ХХІ столітті – подальший розвиток й удосконалення наявних форм, методів, способів і прийомів діяльності, що використовуються фахівцем для вирішення соціальних проблем клієнтів, стимулювання активізації їхніх сил для зміни несприятливої життєвої ситуації. Подальша розробка методів соціальної роботи зумовлена й необхідністю науково-дослідних пошуків з боку фахівців як у рамках суспільства, так й у масштабах малих груп. Особливо важливо відзначити, що розвиток цієї діяльності здійснюється в процесі безпосередньої практичної роботи, тобто в процесі надання адресної, комплексної та своєчасної допомоги» [11, с. 32].

Конкретний стан проблеми соціальної захищеності з'ясовується завдяки аналізу соціально-економічної ситуації, які складаються внаслідок інтеграції історичних особливостей даного суспільного середовища й особистості, що сприймає ці особливості й своєрідно їх інтерпретує. Важливо розрізнити типи соціальних ситуацій, вивчати специфіку поведінки людини в них, механізми їхнього сприйняття особистістю, вплив таких ситуацій на соціум, щоб мати можливість знаходити оптимальні шляхи подальшого соціально-економічного поступу.

Отже, в суспільстві високих технологій та ринкового господарства сутність системи соціального захисту набуває дуалістичного характеру: з одного боку, соціальна політика переслідує мету підтримання та розвитку здібностей для самореалізації меншої найбільш активної та конкурентно-орієнтованої частини працездатного населення, з іншого, залишається суттєвий сегмент нужденного населення, який так само має право на відповідну долю суспільних благ. Вирішити дилему ефективного співіснування діаметрально протилежних соціальних полюсів сучасного суспільства означає знайти шляхи встановлення соціального порозуміння в складних умовах глобалізованого світу та гарантувати людству стабільне економічне майбутнє, тому метою даної публікації є спроба проаналізувати діалектику взаємодії між засадами ринкової економіки та принципами функціонування системи соціального захисту.

&2. Слов'янський контекст ідеалу свободи і рівності

У докапіталістичних формаціях господарювання економічна діяльність та її принципи нерозривно пов'язувалися з дуже складними релігійними, сімейними та політичними уявленнями людей, в яких ті, що стосуються безпосередньо процесу господарювання, обміну та розподілу, займали тільки певну частину. Можна зазначити, що релігійно-сімейна мораль дієвим чином не містила жорсткої регламентації економічних відносин на чітко визначених принципах економічної справедливості та соціального захисту, тем не менш можна визначити декілька основних напрямків суттєвого впливу такого підходу: по-перше, релігійні моральні норми впливали на визначення головних цілей економічної діяльності людини, тобто на формування термінальних цінностей; по-друге, моральна система зазначених міркувань обмежує використання таких

«засобів», як крадіжка, шахрайство тощо, тобто обмежуються несправедливі засоби досягнення економічних цілей; по-третє, й іудейська, і християнська, а надалі у більшому ступені ісламська релігії впливають на економіку не стільки змістом свого віровчення, скільки самим фактом того, що навколо них формуються впливові ділові кола економіко-господарської сфери, які визнають не тільки питання справедливості обміну, розподілу тощо, а й всі інші етичні норми і пов'язуються при цьому між собою стійкими соціальними зв'язками.

Процес формування економічної культури та виділення господарсько-економічної діяльності в окрему сферу соціуму з відповідною системою спеціальних законів відбувається лише в період формування та розвитку капіталістичних відносин і вперше з'являється в роботах Д. Мандевіля. У свою чергу, К. Маркс розглядає цей період водночас як звільняючим процесом для стану людини, так і процесом відчуження в соціально-економічній системі, тому питання моральності капіталізму вже виходить за межі індивідуальної етики і набуває багатогранного характеру. Так, наприклад, в природно-правовій концепції Дж. Локка право на власність займає перше місце і включає в себе право на життя і свободу. Право власності стає більш священною, ніж саме існування її емпіричного носія. Така парадоксальна ситуація створюється тому, що власність з точки зору Дж. Локка включає в себе працю. Показовою рисою соціально-економічних реалій періоду Нового часу стають принципи максимального отримання доходу, а формування системи комерційно-підприємницької мотивації на пряму починає пов'язуватися зі звільненням людини від релігійних та звичаєвих забобонів. Відповідно, до таких запитів часу Т. Гоббс виводить засади моральної нейтралізації прагнення прибутку, а «економічна справедливість» стає однією з основних максим нової ранньобуржуазної правосвідомості.

Далі питання процесу моральної нейтралізації максимального досягнення прибутку та соціального звільнення працівника розглядається через систему прав власності в роботах Г. Гегель та І. Фіхте, тобто розширення майнових прав власника повинно відбуватися паралельно з необхідністю ліквідації права власності на свободу інших суб'єктів ринку, що дає можливість вводити в реальну дію економічні закономірності розподілення благ та оцінку соціально-економічних відносин за критеріями ринку. «Чисте підприємництво» знаходить собі «підтримку» в максимі

«категоричного імперативу» І. Канта, який вже сам по собі створює механізм відповідності реальних мотивів його поведінки моральному закону: «Вчиняй так, щоб ти завжди відносився до людства і в його обличчі, і в особі будь-кого іншого так само як до цілі та ніколи не відносився б до нього тільки як до засобу» [6, с. 270]. Якщо людина не буде дотримуватися цього принципу вона не тільки не зможе сприяти культурному прогресу, а й не зможе вижити, тобто забезпечити собі певний соціальний захист. І. Кант шукає такий етичний консенсус, який поєднав би як цинічний практицизм людини, так і прогресивний моральний підхід.

У процесі генези капіталістичних відносин вперше з'являється реальний свідомий інтерес до рентабельної та прибуткової праці вільного господаря, який стає основою формування високоефективного виробництва. Відповідно, народжується новий для традиційного суспільства тип працівника дуже чутливого до сутності принципів економічного стимулювання. «Вони були людьми з яскраво вираженими якостями моралі, які пройшли сувору життєву школу, обачливими і рішучими одночасно, людьми стриманими і сміливими, помірними і впевненими, людьми з принципами» [4, с. 99], - таку характеристику дає М. Вебер першим представникам ринкових відносин та аналізує проблематику взаємодії процесів індивідуалізації та суб'єктивізації з процесом раціоналізації в системі ринкової економіки. Суть їх взаємовпливу полягає в тому, що звільнення індивідуальних цільових прагнень через їх вільну координацію за допомогою ринку призводить до такої форми раціональності, яка вже не вимагає від суб'єкта соціально-економічних відносин підпорядкування всезагальній цілі або цінності, прийнятій у суспільстві.

Отже, створюється можливість здійснення таких цілей за рахунок сприятливих соціальних умов, причому з найменшими зусиллями, тобто виникає ситуація об'єднання всіх індивідуальних цілей, включаючи матеріально-ціннісні вимоги, суспільства за допомогою цінових та інших економічних механізмів в єдиний ринок. Причому в таких умовах є відсутнім механізм примусу, через те, що цінності стають загально визнаними, а їх критерії раціональності виводяться не з суб'єктивних, а, навпаки, з об'єктивних цілей індивіда.

Завжди соціальна справедливість, як базовий принцип соціального захисту, вважалася одним з принципів, що регулювала взаємовідносини між людьми з приводу розподілу, перерозподілу,

обміну, дарування та було опорною інституцією у системі соціальних цінностей, тобто соціальна справедливість стає визначальним принципом і нормою суспільного життя як міри соціального добра для кожного, пропорційного співвідношення заслуг людини перед суспільством та винагороди за них, як ступеня соціальної рівності всіх членів єдиного громадського суспільства. Відповідно, соціальні цінності розуміються у самому найширшому сенсі й тому з самого початку включали в себе принципи економічних відносин – це свобода господарського вибору, високі доходи та матеріального добробуту, ознаки престижу та відповідний соціальний статус, сприятливі можливості розвитку та реалізації підприємницьких здібностей тощо.

Своєрідним варіантом сучасного уявлення про соціальну справедливість на принципі поєднання моральних засад християнської економіки з реаліями господарського життя пропонує відомий український економіст С.В. Мочерний: «Якщо економіка базується лише на врахуванні егоїстичних інтересів людини (*Homo economicus*), що нібито, згідно з економічним вченням А. Сміта, дає можливість врахувати суспільні інтереси, то в ній, за словами російського філософа М. Бердяєва, панує ідеологія буржуазного господарства. Якщо на перше місце у господарському житті висуваються інтереси служіння іншим людям, суспільству загалом, то це відповідає соціалістичній ідеології, яка ближча до християнства. Якщо економіка кожної країни будуватиметься на дотриманні принципів християнської економіки, то вона наблизатиметься до божественної. Можливо саме тому М. Гоголь порівнював господарювання з розмовою з Богом, а Г. Сковорода говорив про божественну економіку. Зміцнення засад християнської економіки допоможе людству відвернути такі явища, названі Іоанном Богословом ознаками кінця світу» [8, с. 364-365], – безумовно такий вислів має символіко-метафоричний характер, але, наразі, ми спостерігаємо ситуацію аксіологічного зсуву, повертання, так званого, виключно «об'єктивного» економічного знання до системі цінностей як сакрального рівня християнського віровчення, так і особистісного, індивідуального характеру.

Безумовно, соціальна справедливість з самого початку свого дослідження виступає як проблема рівності людей і головною її складовою є вимога дотримання такої рівності. Першим самим простим змістом справедливості стосовно вимоги рівності було древнє правило взаємної відплати, що закріплювався інститутом

кровної помсти: «Поступай по відношенню до інших так, як вони поступають по відношенню до тебе», - це було правило тальйону (від лат. *Talio* – помста). Але головним в ньому, крім обов'язковості виконання, була заборона на перевищення ущербу в момент помсти відносно нанесеної шкоди. Такий підхід в системі застосування тальйону з нормативної точки зору встановлював своєрідні справедливі умови у з'ясуванні стосунків між людьми і гарантував перехід від дикості до варварства, а надалі і до іншого принципу справедливості у вигляді золотого правила моралі. Але яким би не було бажання справедливо забезпечити рівність в системі тальйону дійсну рівність в конкретних суспільних умовах встановити не можна. Перш за все тому, що до уваги приймаються тільки зовнішнє розподілення благ, при цьому практично не враховується внутрішня зміна суспільних відносин головним положенням яких виступає співвідношення поняття справедливості у площині «добро – зло», що пов'язане з засобами відплати у вигляді вбивства, знищення майна тощо. У зв'язку з цим, виникає питання волі або характеру злої волі, яка може змінюватися лише завдяки свободі приймати рішення, тому дозвіл на можливість вільного вирішення дозволяє людині бути моральним суб'єктом, а не тільки частиною свого роду.

У реальних умовах суспільного життя правило тальйону вже не є основним правилом поведінки, але воно не може бути повністю перекрито «золотим правилом» і зберігається як одне з правил взаємовідносин між людьми на рівні стереотипу, а також як одного з найбільш зрозумілих способів з'ясування стосунків, особливо в економіко-господарській сфері. Отже, важливим положенням стає те, що з розвитком морально-правової свідомості категорія «економічної справедливості» перестає зводитися виключно до рівності як такої.

Звертаючись до лексико-семантичних обставин значення поняття справедливості, з'ясовуємо, що етимологія слов'янського значення слова «справедливість» вочевидь пов'язана зі словом «правда», у свою чергу, старинне значення слова «правда» уособлювало поняття встановленого закону, наприклад, «Руська правда». В європейських мовах дане слово походило від латинського «*ustitia*» - «юстиція», а з грецької «*dikaïos*», що вказує на зв'язок з юридичним законом. Як бачимо, пріоритетність акцентів даного поняття у відмінних ментальних утвореннях вимагає його подальшого врахування в процесі розвитку змістовного характеру справедливості у соціально-економічній системі.

Безперечно, не йдеться про те, що на шляху національного економічного відродження України необхідно штучно поновлювати релігійну систему цінностей, йдеться про збереження глибинної системи цінностей українського народу, про підвалини духовної свідомості українського народу, які зберігалися протягом століть та передавалися від покоління до покоління. Слов'янський контекст надає поняттю рівності не юридичний, а соціально-економічний сенс, що полягає у вирівнянні спочатку майнових можливостей, а потім і людей як таких. Общинний ідеал майнової рівності та соціальної захищеності не зміг реалізуватися як рівність у багатстві. Економічна злиденність формувала уявлення про рівність у бідності не як однакове володіння майном, а, навпаки, як однакове не володіння. Ідеал рівності без перешкод переходить у вимоги зрівнялівки, що розповсюджується не тільки на економічну сферу, а й на самих людей, пропонується вирівнювання їх ділової активності, нівелювання та розчинення особистості в колективі.

Отже, свобода через рівність і завдяки їй, свобода в рівності була ідеалом багатьох людей, але вони відкинули інше важливе положення – свободу бути нерівними, а, відповідно, можливості бути краще.

Треба зауважити, що не всі поділяли зазначені ілюзії, наприклад, І. Бікерман вважав, що сама цінність рівності, на відміну від свободи, видається йому сумнівною і будується на заздрощах. Він заперечує її зв'язок зі справедливістю, припускаючи, що проблема справедливості може з'явитися там, де є нерівність. Нерівність, на його думку, природний і продуктивний стан суспільства, а рівність є неможливою в природному стані, як *regretum mobile*: «... рівність є абсолютно неприйнятним станом суспільства... нерівність, навпаки, може здійснюватися безліччю шляхів і уособлювати у незліченних формах. Стає ясным, що дії, що є направленими на знищення нерівності, повинні бути всеохоплюючими, всюди проникаючими. Інакше кажучи, влада, яка призвана оказувати такий вплив, повинна бути всеохоплюючою, всезнаючою і всемогутньою. І тут ми нашттовхуємося на невирішальну антиномію. Немає більшої нерівності, чим між владними і підвладними, влада сама по своїй природі є привілеєм...» [3, с. 64], - як бачимо з точки зору російського емігранта дана проблема переводиться в політичну площину, тоді як живущий в революційній Росії П. Сорокін не торкається цієї площини зовсім, тобто слов'янський контекст менше

враховує політичні трактовки, а зосереджує увагу на етичних та економічних підходах.

Якщо коротко продовжити аналізувати політичний контекст проблеми справедливості та зв'язати його з економічними підходами, то необхідним стає вирішення серйозної дилеми, що виникає між сильною владою та свободою у суспільстві. Першим аспектом зазначеного протиріччя є соціальна різниця, вона впливає з суспільної нерівності і доки породжуються соціальні конфлікти на цьому ґрунті, ідея рівності для соціально ущемлених верст населення являється більш привабливою, ніж ідея свободи. Свобода уособлюється з вибухом незадоволення, що спрямовується на досягнення рівності. Життєвий сенс цінності рівності при соціалізмі для великих мас населення не завжди досягає своєї мети і критика злочинів влади, несвободи, політичних заборон та інших вад далеко не всіх відвертає від ідей соціалізму. В даному випадку звинувачень народних мас у їх нерозумінні, неможливості зрозуміти правду тощо, видається за нелюбов до свободи і пропонуються засоби їх просвітництва. Але такий підхід дуже нагадує марксистську доктрину по виправленню народних мас, які не усвідомлюють своїх інтересів і методологічно від нього нічим не відрізняється. Сучасний спрощений підхід до ситуації прив'язаності певних верств населення до ідеалу рівності за рахунок обмеження свободи підтверджує висновок про те, що будь-який суспільний стан не може бути ідеальним і даний соціальний підхід безпосередньо впливає на гносеологічну ситуацію, яка потребує перегляду своїх попередніх уявлень.

Аналізуючи погляди П. Сорокіна, що формувалися в зазначений історичний період, можна констатувати, що при всьому співчутті до ідеалів соціалістичної рівності, він критикує погляди Ф. Енгельса за їх обмеження соціальним характером, що, у свою чергу, призведе до інших видів фактичної рівності. Сорокін писав про те, що в суспільстві майбутнього повнота прав і соціальних благ буде належить всім у вигляді повної долі економічних, духовних та інших благ [10, с. 59]. Він вважав, що рівність, яка розуміється як пропорційність послуг, привілей і благ, стара як світ і що соціалізм вносить у дане поняття новий сенс: «Соціалізм, основним елементом котрого є принцип рівності, не повинен і не може обмежуватися вимогою одної економічної рівності (рівне розподілення економічних, майнових благ) тому, що тоді воно означало б вчення половинчасте, яке б не вимагало рівного розподілення найбільш цінних видів соціальних благ. Хіба благо знання чи благо добра

коштує менше, ніж економічне благо і майнова забезпеченість» [10, с. 41-42]. Як бачимо, таке суспільство уявлялося ідеальним і включало в себе елементи соціальної утопії.

Якщо коротко продовжити аналізувати політичний контекст проблеми соціальної справедливості і захищеності людини та зв'язати його з економічними підходами, то необхідним стає вирішення серйозної дилеми, що виникає між сильною владою та свободою у суспільстві. Першим аспектом зазначеного протиріччя є соціальна різниця, вона впливає з суспільної нерівності і доки породжуються соціальні конфлікти на цьому ґрунті, ідея рівності для соціально ущемлених верст населення являється більш привабливою, ніж ідея свободи. Свобода уособлюється з вибухом незадоволення, що спрямовується на досягнення рівності. Життєвий сенс цінності рівності при соціалізмі для великих мас населення не завжди досягає своєї мети і критика злочинів влади, несвободи, політичних заборон та інших вад далеко не всіх відвертає від ідей соціалізму. У даному випадку звинувачення народних мас у нерозумінні, неможливості зрозуміти правду тощо, видається за нелюбов до свободи і пропонується політика їх просвітництва. Але такий підхід дуже нагадує марксистську доктрину по виправленню народних мас, які не усвідомлюють своїх інтересів, і методологічно від нього нічим не відрізняється. Сучасний спрощений підхід до ситуації прив'язаності певних верств населення до ідеалу рівності за рахунок обмеження свободи підтверджує висновок про те, що будь-який суспільний стан не може бути ідеальним і даний соціальний підхід безпосередньо впливає на гносеологічну ситуацію, яка потребує перегляду своїх попередніх уявлень.

Коли йдеться про генезу поняття абсолютності етичних норм на нашій території, то в його основі, звісно, лежали незмінні християнські уявлення про благочестя й гріховність, відповідно, категорія справедливості та її економічний аспект пов'язується з проблемою боротьби «добрих» та «злих» начал у людині – це сприймається як аксіома. Такий спрощений догматичний підхід насправді не відповідає дійсності, тому спочатку треба звернутися до уявлень про «соціальний порядок» або «соціальну структуру», де ми стикаємось з дуже цікавими соціально-філософськими шуканнями українських вчених XVII ст. По-перше, вони ґрунтовно відрізняються від західноєвропейського підходу того часу, де суспільство розглядалось як природна форма невпинної війни без переможців та переможених, де ніхто не пам'ятав, коли вона почалася і коли

завершиться. Об'єднання рівних від природи людей пов'язувалося із державою, яка у свою чергу є проявом розумності, а суспільні відносини повинні підпорядковуватися законній владі, непокоря якій вважалась гріховною та злочинною. Звертаючись до міркувань українських філософів цього періоду, ми спостерігаємо протилежну точку зору, яка заперечує механічний характер суспільного життя, де екзистенціальний стан людей має родинно-генетичну основу. По-друге, розглядаючи суспільство як обмін діяльністю, можна відзначити, що люди об'єднуються між собою завдяки різним видам суспільної діяльності в спеціальні соціальні групи. Для малоросійського суспільства був характерний перехід, наприклад, селян до складу козаків, які часто переходили у стан міщан, а та сама «духовна еліта» складалася з вихідців із різних соціальних верств.

Отже, вибір професійних занять і соціальний стан людини справедливо залежали від її здібностей, а також від типу мислення, який визначається «своєю» мовою, чим формується раціонально-комунікативний зв'язок людей, але необхідним є врахування того, що не всі люди мають певні таланти та здібності. Такі недоліки вже вважаються злом і як наслідок цього утворюється суспільство за якого люди, як пише Л. Баранович: «люди тяготи друг другу носят» [2, с. 320]. Через це в суспільстві завжди існує потреба нести «недуги нищих», які розуміються не як «старці», котрі збирають милостиню, а як люди, у яких через життєві обставини не розвинулись певні здібності, - тому визначити певний справедливий порядок у такому соціально-економічному устрою неможливо.

Великий життєвий конфлікт та його несправедливий характер виявляється в тому, що одне тільки добро, народжуючи нове добро, робить людське буття однобічним і обмеженим. Живучи в добрі, людина не знає добра, бути доброю – це її земний присуд, але пізнати добро можна тільки, переступивши власне незнання, а це означає, що переступити межу незнання – здійснити акт пізнання зла. Цей конфлікт носить суто екзистенціальний характер, адже існування в добрі саме по собі виявляється злом, якщо людина не знає різниці між добром і злом. Ось чому пізнання зла постає як акт «свобідної» волі людини, хоч цей акт має «темне» демонічне начало. Людину зваблює зовнішній характер матеріальних речей, яким вона підпорядковується, саме вони викликають у людей пристрасті, а підпорядкування їм означає початок боротьби за добро і своє благополуччя, котре постає як зло. Відповідно, з'ясувати в умовах постійного життєвого конфлікту справедливі економічні засади

життєдіяльності є дуже складним завданням, яке людина приречена вирішувати самотійно, виходячи зі своєї «внутрішньої» духовної природи на протязі всього періоду існування у Вічності. Християнство в цих питаннях стоїть вище класового поділу з його обмеженістю і егоїзмом, безпосередньо, православ'я не пов'язується з певною визначеною системою господарської організації і не захищає однозначно приватну власність як таку. Воно визнає найвищими цінностями в людині свободу особи, яка проявляється у правовій і господарській сфері, тому справедливою вважається та економіко-господарська форма, що найбільш ефективно забезпечує суспільно визнані цінності.

Отже, на основі господарських практик та специфічному способі їх осмислення на українських землях починається процес формування понять індивідуальної господарської свободи, конкуренції, власності тощо, що складає сьогодні основу розвинутого ринкового господарства і з якими безпосередньо пов'язана категорія соціальної справедливості.

&3. Пріоритет принципу соціальної справедливості в етиці сучасних господарсько-економічних відносинах

Сьогодні дилема співвідношення соціальної захищеності людини і сучасні принципи функціонування ринку піддають сумніву кейнсіанську та некейнсіанську спробу як державного втручання, так і інших форм впливу на сферу господарсько-економічних відносин, покладаючись на стихію конкурентної боротьби. Такий підхід забезпечує не тільки принцип реалізації свободи у сфері соціально-економічних відносин, а й тим, що він у практичному плані забезпечує його непрогнозований результат. Ринок, на думку Ф. Хайека, має переваги у порівнянні з іншими альтернативними соціальними механізмами. Можливості ринку можна доводити науковими засобами, але всі підтвердження отримуються тільки в результаті практичних впроваджень. З цього приводу Ф. Хайек вказує: «конкуренція представляє цінність тому і тільки тому, що її результати непередбачувані і взагалі відрізняються від тих, до яких кожний свідомо прагне та міг би прагнути» [12, с. 6-7]. Тут виникає інша загроза для суспільства, яка пов'язана з тим, що конкуренція може створювати ситуацію ворожнечі та агресії у стосунках між людьми. Ф. Хайек заперечує такий варіант розвитку подій і стверджує, що конкуренція і ринок у кінцевому результаті призводять

до економічного процвітання, благами якого можуть користуватися всі громадяни суспільства, включаючи тих, хто постраждав у процесі конкурентної боротьби, саме за рахунок ефективного функціонування системи соціального захисту.

Відомий сучасний філософ Дж. Ролз порівнює справедливість з істиною: так само як істина є головною доброчесністю думки, так само справедливість є першою доброчесністю суспільних інститутів. Центральною категорією соціально-політичної концепції Ролза є справедливість, що розуміється не тільки як чесність і правильність, а, головним чином, як процесуально-конституційна справедливість, котра забезпечується за рахунок наявності та дії в розвинутому суспільстві правових норм. У той же час, концепція справедливості як чесності носить і процедурний характер, пропонуючи обов'язкову наявність принципу рівності. Виходячи з таких міркувань, мислитель дотримувався принципу справедливого розподілу суспільних благ, відповідно до якого будь-який розподіл має відбуватися за рівною користю між членами суспільства: «Кожна особистість володіє заснованою на справедливості недоторканністю, яка жодним чином не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством» [9, с. 19].

Враховуючи зазначені положення теорії справедливості Дж. Ролза, можна сформулювати два справедливих соціальних принципи: перший пов'язується з правом кожної людини мати рівні можливості по відношенню до найбільш обширної системи основних свобод, але при умові їх сумісності з подібними свободами для всіх інших людей; другий – це коли соціальна й економічна нерівність повинні бути організовані таким чином, щоб від них можна було очікувати переваги для всіх і доступ до відповідних положень і посад був відкритим в однаковій мірі. Але такі положення не сприймаються безперечно і, наприклад, альтернативний проект теорії справедливості пропонується в концепції Р. Нозіка. Закріплюючи за державою роль «нічного сторожа», функцією якого є контроль над законодавчою системою і прагнення забезпечення повної безпеки громадян, визнається право на благополучне існування лише власників, а ті, у кого «нічого» в умовах ринку немає, автоматично виключаються з категорії успішних громадян, тобто встановлюються жорсткі межі для соціально-економічної мобільності людей даної спільноти. Таке економічне співвідношення рівності і соціальної справедливості повинно мати конструктивний характер нерівності в господарській мотивації і економіко-правових можливостях, офіційно

закріплених у суспільстві та відповідному розподілі матеріальних і духовних благ.

Отже, рівність не завжди і не для всіх виступає пріоритетом, а тому рівність у соціально-економічній сфері, якщо вона досягається ціною обмеження економічної активності і примусом до низького рівня життя більшості громадян не може бути благом, навпаки, нерівність у багатстві може бути основою компенсації переваг для кожної людини, наприклад, високому прогресивному податку на багатство, у такому випадку ніхто не буде заперечувати таку справедливість.

Такий підхід вимагає звернутися до комуністичного принципу економічної справедливості: «Від кожного – за здібностями, кожному по потребам», де також ми стикаємось з нерівністю, тому що люди будуть отримувати різну кількість благ. Але якщо розглядати цей принцип виключно в площині об'єктивних економічних відносин, то він відповідає стандартному уявленню про справедливий економічний принцип, тобто відповідна частина доходів віддається суспільству у вигляді податків, а задоволення потреб відповідно до того, скільки суспільство може собі дозволити розподілити для забезпечення соціального мінімуму благополуччя. Однак, у разі високого рівня оподаткування для багатих громадян, без відповідної моральної й соціальної мотивації економіко-господарської діяльності, такі умови нерівності будуть несправедливими вже по відношенню до них.

Як соціальна чеснота «економічна справедливість» відрізняється від багатьох інших принципів ступенем відносності до її змісту, тобто конкретно-соціальна багатоваріантність її прояву набагато вища ніж критерії які вона фіксує. Одним з перших на такий момент звернув увагу Д. Юм, висказавши думку про те, що справедливість є «штучною» чеснотою, порівнявши її з милосердям як «природною». Якщо справедливість регулює більш-менш суб'єктивні відносини між людьми у суспільстві стосовно об'єктивних матеріальних благ, то вона вимагає певної домовленості між членами спільнот відносно тих принципів за якими вони живуть і тому принципи економічної справедливості, наприклад, в сучасних Скандинавських країнах не можна порівнювати з проблемами економічної справедливості у пострадянських країнах.

Отже, розуміння складових принципу соціальної справедливості може змінюватися як стихійно, так і свідомо, але конкретне розуміння таких підходів залежить від правил і звичаїв, що на основі

відповідних світоглядно-господарських засад були сформовані тим чи іншим народом на певній історичній території. І якщо вони носять сумнівний стосовно морально-етичних принципів характер, але мають глибинне ментальне підґрунтя, то сенс справедливості змінюється відповідно до таких правил, а також заради високих стандартів справедливості зазначені зміни можуть вже сприйматися як несправедливість.

У даному контексті зазначеної проблеми авторка хотіла наголосити на тому, що теоретично-практичного відношення до проблеми власності в сучасному ліберально-демократичному світі має своєрідну подвійність: з одного боку, власність є сутнісною характеристикою західного суспільства, що закріплено в його правових нормах і пов'язана з історією розвитку та модифікаціями приватної власності; з іншого – це система власницьких відносин у вигляді категорій привласнення, володіння, користування, розпорядження та відчуження зазнають постійні трансформації, внаслідок чого збільшується обсяг нових об'єктів, що залучаються до економіко-господарських відносин між людьми й, відповідно, утворюють проблемні поля власності, тобто перш ніж отримати адекватний правовий статус, чиниться свавілля та беззаконня.

Для того, щоб визначити соціальну справедливість сучасних власницьких відносин, у тому числі і в межах України, необхідно з'ясувати культурно-історичну сутність феномену власності, простежити динаміку її формування. Однак, у зв'язку з думкою багатьох сучасних дослідників про зміну статусу власності в постіндустріальному суспільстві, де виникає проблема перегляду самого поняття власності, як вважає Е. Тоффлер, йдеться про те, що власність на засоби виробництва, з якою асоціюється класичний капіталізм, втрачає будь-яке значення. Тому авторка вважає, що соціально-філософський аналіз власності може прояснити саму тенденцію соціальної справедливості перетворень виробничих відносин, а через неї здійснити аналіз не тільки економічного, але й загальнокультурного змісту, який, у свою чергу, впливає на характер власності. «Ми живемо у сукупності соціальних відносин і визначаємося ними. Ми не хотіли б жити у «справедливому» суспільстві, де нічого було б купити, рівно як у «ефективному, багатому» суспільстві, котре використовувало б свої засоби заради морально засуджених цілей. Тому стосовно питання про моральність капіталізму наукова точність повинна досягатися не шляхом відмови від розгляду всіх його можливих аспектів, а з урахуванням сукупності

його ознак. У той самий час стає зрозуміло, що жодний суспільний устрій ніколи не зможе бути виправданим остаточним образом, оскільки кількість і вагомість точок зору, у відповідності до яких він має бути оціненим, постійно змінюється у часі» [7, с. 17-18], - тому моральність ринку і матеріально-життєві цілі людини залежать від визнання та дотримання морально-етичних принципів сформованих в межах економічної культури.

Таким чином, через всю історію соціальної філософії проходить думка про те, що «соціальна справедливість» – це такий принцип, що сприяє загальносуспільному благу. Справедливість в системі соціально-економічних цінностей регулює відносини обміну, розподілу та перерозподілу, дарування тощо між членами соціуму які мають відповідний статус, наділені певними правами, обов'язками та рівними можливостями для реалізації своїх здібностей. Вона є мірою соціального добра і комфорту для кожної людини даного суспільства, що враховує пропорційне співвідношення заслуг людини перед суспільством та винагороди за них, цей принцип не може базуватися виключно на емоціях і афектах, його підґрунтям має бути свідомі ціннісні переконання. Справедлива система сучасних економічних ціннісних орієнтацій повинна включати такі основні компоненти як вирішення проблеми «власності» і «влади» в національно-культурному, історичному та політичному розрізі; посилення уваги до проблематики розподільчої і моральної справедливості (наприклад, виконання принципу «кожному своє» в практиці третейських рішень); здійснювати теоретико-методологічне забезпечення розвитку ділових етичних засад у сфері культури виконання договорів, угод, взаємних зобов'язань («вексельна чесність»); вимагати дотримання ідеалу не відчужених прав – економічних свобод, які є дарованими кожному індивідові, сприяючи тим самим цивілізованому повороту до національно-культурного самозабезпечення свого народу в контексті світових економічних надбань та творчої реалізації особистості в різних галузях суспільного та індивідуального життя.

Сучасна світова господарська практика за суттю своїх відносин утворює своєрідний моральний вимір людського існування, що пов'язує собою дві такі найважливіші складові, як добро та користь. Онтологічний аспект співвідношення даних категорій сприяє вирішенню дилеми між поняттям загальної моральності у сфері ринкових відносин та особистими економіко-господарськими інтересами людини, її соціальною комфортністю існування. Тим

самим така позиція вимагає від суб'єкта економіко-господарських відносин хоча б умовного дотримання моральних норм заради не нанесення шкоди у збалансований процес функціонування ринкового механізму, а також суспільним відносинам у багатьох інших сферах прояву, в яких він також бере участь як громадянин. Але коли справа стосується конкретних умов існування та функціонування власного бізнесу, то вчинками людини починає керувати прагнення отримання егоїстичної вигоди і значення духовно-моральних цінностей знижується, а то й зовсім відкидається. Тому моральність ринку і матеріально-життєві цілі людини залежать від якісного рівня економічної культури, тобто існуючі моральні принципи в умовах вільного цивілізованого або «дикого» ринку суттєво різняться і можуть аналізуватися тільки в аспекті їх дійового використання в процесі спільного способу життєзабезпечення того чи іншого народу.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Этика. – М.: Лабиринт, 2004. 351 с.
2. Баранович Лазарь. Трубы словес проповедных на нарочитые дни праздников господских, богородичных, ангельских, пророческих и т. д. – Изд.2-е. – Чернігів, 1679. – 812 с.
3. Бикерман И. Свобода и равенство. *Русская мысль*; под ред. П. Струве. Берлин, 1922. Кн. VIII-XII. С. 49-102.
4. Вебер М. Избранные произведения [пер. с нем.]. М. : Прогресс, 1990. 804 с.
5. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. С. 315.
6. Кант И. Приложение к «Наблюдениям над чувством прекрасного и возвышенного». Соч. В 6 т. М., 1964. Т. 2. 436 с.
7. Козловски П. Этика капитализма (с комментарием Дж. Бьюкенена); Эволюция и общество: Критика социобиологии. – СПб.: Экономическая школа, 1996. – 158 с.
8. Мочерний С. Методологія економічного дослідження. Львів, 2001. 397 с.
9. Ролз Дж. Теория справедливости / В.В. Целищев науч. ред. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 536 с.
10. Сорокин П. Проблема социального равенства. Пг. 1917. 120 с.

11. Соціальна робота зі спеціальними групами клієнтів: навчальний посібник / Герасимова Е.М., Доній Н.Є., Тополь О.В. – Чернігів: ЧНТУ, 2015. – 154 с.

12. Хайек Ф.А. Конкуренция как процедура научного открытия. *Мировая экономика и международные отношения*. 1989. №12. С. 3-16.

ГЛАВА 1.2. СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПУБЛІЧНИМИ ФІНАНСАМИ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

**Коновалова М.В., к.н. з держ.упр., доцент,
доцент кафедри соціальної політики
НПУ імені М. П. Драгоманова**

Основною метою соціальної політики країни є забезпечення добробуту населення, соціального розвитку суспільства на основі соціальної справедливості, соціальної рівності, соціальної захищеності людей.

В Стратегічному плані діяльності Міністерства соціальної політики України на 2020 бюджетний рік і два бюджетні періоди, що настають за плановим (2021–2022 роки) зазначені основні пріоритети соціальної політики, серед яких створення сприятливого середовища для людей з інвалідністю; забезпечення захисту прав дітей та підтримка сімей з дітьми; соціальна підтримка сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах, та інших категорій населення; створення умов для забезпечення достойної старості громадян похилого віку[1].

Не зважаючи на таку звужену стратегічну концепцію погоджуємося з вітчизняними науковцями, що соціальна політика країни має більш глобальні завдання. Так, група науковців (Н. Ф. Добрева, Є. М. Борщук, Т. К. Корецька) зазначають, що соціальна політика впливає на процеси відтворювання робочої сили, підвищення продуктивності праці, освітнього і кваліфікаційного рівня трудових ресурсів, на рівень науково-технічного розвитку продуктивних сил, на культурне і духовне життя суспільства [2].

Це система взаємовідносин основних елементів соціальної структури суспільства з приводу збереження та зміни соціальної поведінки населення загалом і складових його класів, верств,